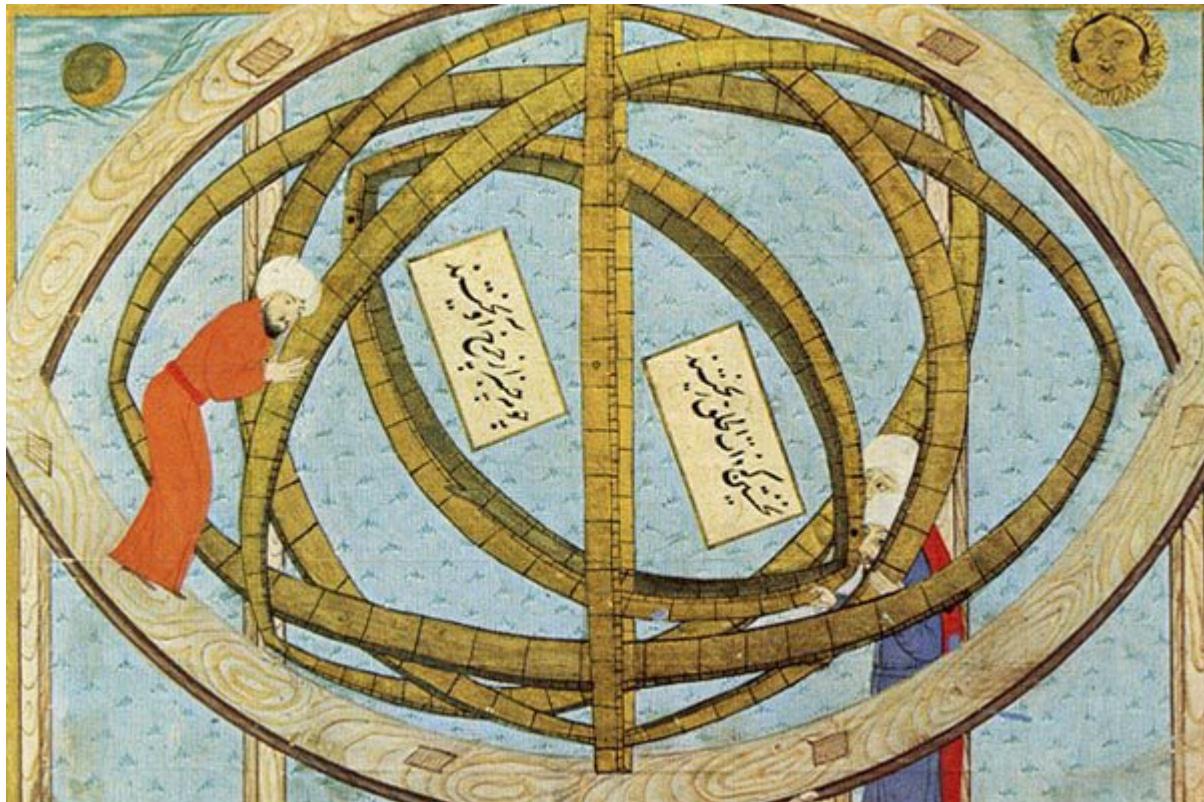

Osmanlyda ylma berilen üns

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Ylym we tehnologiýa
написано kitapcy | 26 января, 2025

Osmanlyda ylma berilen üns OSMANLYDA YLMA BERILEN ÜNS

Osmanly döwleti klassyky döwürde hemme ugurda bolşy ýaly, ylym we tehnologiýa ugrunda-da döwürdeş bolan Ýewropa döwletlerinden atgaýtarym öndedi. Emma onuň bu öñdelihi XVII asyra çenli dowam edipdir. Ýewropa XV-XVI asyrlarda ilki Italiýada başlan Renessans we ondan soñky ýyllarda Katolik buthanasynyň güýjüni gowşadan Reforma hereketleri bilen bilimi dünýewileşdirip, erkin pikirlenmegin öñünü açan bolsa, Osmanly munuň tersine hereket edip, dini döwlet dolandyryşynyň hemme ugruna aralaşdyrypdyr we ýurt köp möçberde şeýhulyslamlaryň fetwalary bilen dolandyrylypdyr.

Ýurtlaryň ösüş faktoryna taryhy perspektiwanyň içinde seredilende, XVII asyrda ýurtlaryň arasynda ullağan öñegidişligiň we tapawudyň bolmandygy görülýär. Dünýäniň mundan üç-dört asyr öñki dürlü ýerlerinde ýerleşen Hytaý, Hindistan, Ýewropa ýa-da Ýakyn Gündogar ýurtlary umuman alanda biri-birlerine meñzeş ýasaýyş-durmuş ülňülerinde ýaşapdyr. Emma XV-XVII asyrlarda ösen ylmy we XVIII ssyrda başlan

industrial rewolýusiýa bu geografiki giňişliklerde ýerleşen ýurtlaryň arasynda ýasaýyş-durmuş ülňülerini köp möçberde üýtgedipdir. Ylmy-industrial rewolýusiýanyň mantygyny özleşdirip bilen ýurtlarda ýyllyk girdeji yzygiderli diýen ýaly 1% artyp, bu mantykdan daşda galan ýurtlar durgunlykda galypdyr.

Bu iki dürli sosial faktor ýurtlaryň arasynda durmuş üpjünçiliği boýunça tapawutlylyklary emele getirildir. Ylmyň we tehnologiyanyň jemgyýetçilik durmuşyndaky ähmiýetine düşünen ýurtlar çalt baýap, beýlekileri çaltlyk bilen garyp düşüpdir.

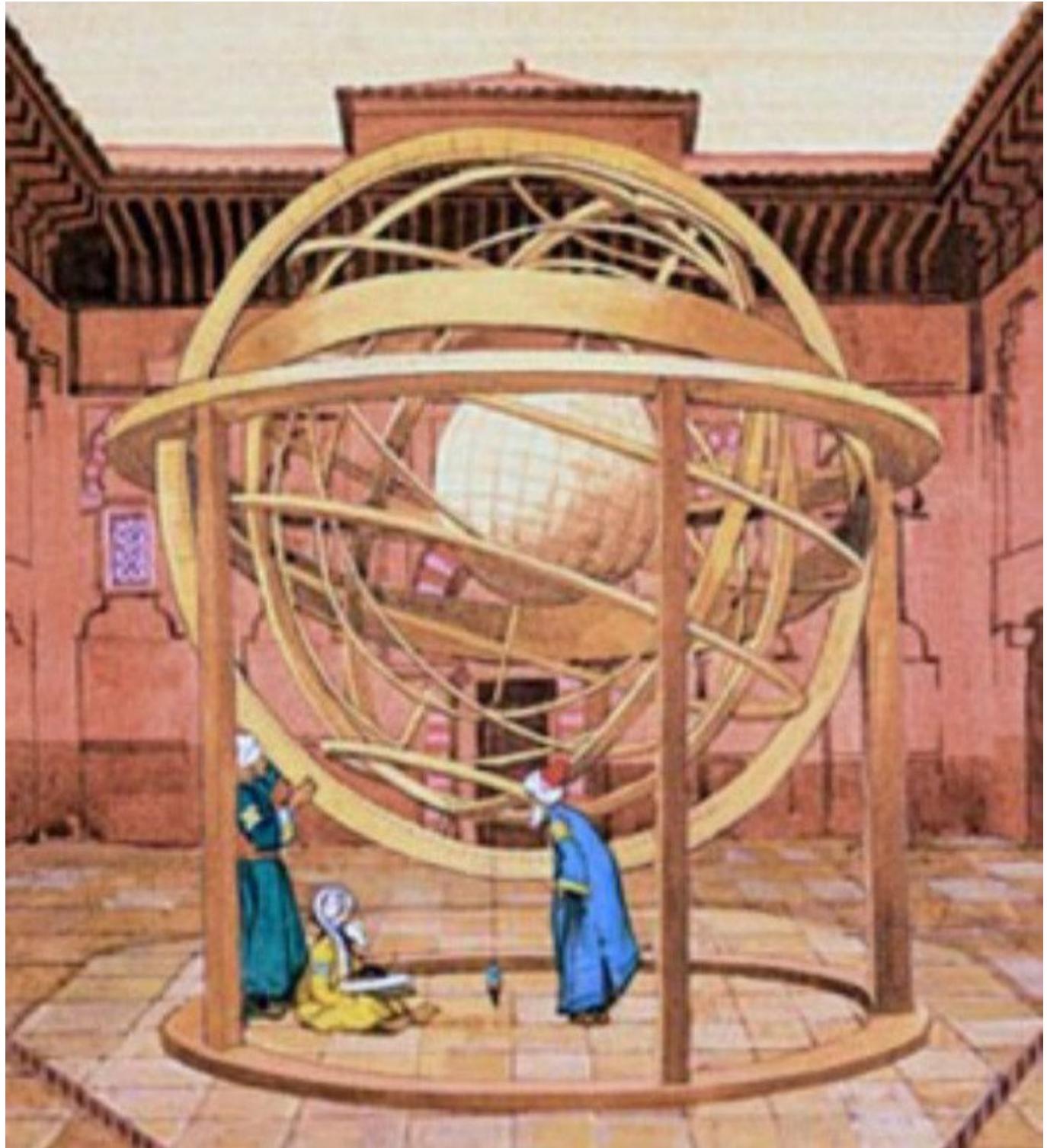
XIII asyrdan bări tümlüge bürenen Orta asyr Ýewropasynda aň-düşünhe we pikir hereketleri Pariž, Paduáya ýaly belli ýerlerde birnäçe ysyklar ýakypdyr, beýik Osmanly imperiýasy ýalpyldan bu ysyklardan yüz öwrüpdir. Gutenberg kitap çap edýän stanogy oýlap tapypdyr, Injil köp dillerde neşir edilipdir. Emma Osmanlylarda höküm sürýän işan-mollalar Gurhan çap edilende, bu mukaddes kitabyň gymmaty gaçar bahanasy bilen çaphana garşı cykypdyr. Şeýdihem möhüm ylym-bilim ýaýma serişdesi bolan çaphana stanogy bilen osmanlylar 200 ýyl giç tanşypdyrlar. Nikolaý Kopernigiň älem hakdaky formulasy Katolik Ýewropada tupan turzupdyr, Galileo Galileý buthana sudlarynda sud edilipdir, Jordano Bruno günäkärlenip oda ýakylypdyr. Bütin bu zatlar bolup durka, Osmanly Günbatarda näme bolup geçýärkä diýip, kellesini-de galdyryp seretmändir.

Barbaros 1538-nji ýylда duşman hristian flotyny Prewezede kül-peýkun edipdir. Bäs ýyldan soň Katolik buthananyň nägileligini alan Kopernik modeli orta atylypdyr, emma osmanlylarda bulam uly many aňladyp bilmändir. Osmanly jemgyýeti ne ylmy, ne industrial rewolýusiýany amala aşyran aktýorlaryň arasynda uly syýasy güýjuniň bardygyna garamazdan ýer alyp we ösus mantygyna düşünip bilmändir. Dünýäniň tebigy baylyklarynyň örän köp bölegini özünde saklaýan bu beýik imperiýanyň ýykylmagynyň düýp sebäbi şudur.

Şu boýunça «Osmanly taryhy» atly 11 jiltlik eseri bilen tanalýan Ismail Hakky Uzunçarşylynyň berýän kesgitlemeleri şeýle:

«XVI asyryň soňlary bilen XVII asyrdá Osmanlylarda pozitiw ylymlara degişli eserler barmak büküp sanarlyk derejede az bolanam bolsa, muňa derek Garp (günbatar) äleminde köne sholastiki eserleriň we köne aň-düşunjeleriň ýerinde aň-

düşünje we ylym dünýäsinde täze garaýyşlar girizilip we rewolýusiýalar amala aşyrylyp, aýratynam XVII asyrdaň başlap täze ylmy metodlary we oýlap tapyşlary bilen gymmatly eserleri döretmäge başlanypdy». («Osmanly taryhy», II jilt, 3-nji bölrm, 518-nji sahypa, Türk Taryh institutynyň neşirleri).

Ýyllar geçdigiçe Ýewropa ylym ugrunda öñe gidipdir. Kolumb iki elektrik yükünüň biri-birini çekýändigini ýa-da itýändigini anyklapdyr. Nýuton massa-dartyş kanunyny we differensial integral hasabyny işläp düzüpdir. Osmanly ulamalary **fykh** we

kelamdan daşgaryn ylmyň nämedigini bilmeýändikleri üçin

siwilizasiýanyň binýadyny tutan bu açыslardan çetde galypdyr. Imperiýa jeň meýdanlarynda ýewropaly güýçlere ýeñilmäge başlanda, ýagdaýyň çynlakaýdygyna düşünip, dürli täzeleniş hereketleri başlanypdyr. Emma ähli täzeleniş hereketleriniň baş temasy bolan ylmy taýdan düşünip bilme faktory jemgyýete ýerleşdirilmändir. Tanzimat bilen birlikde ähli ýewropalaşma hereketleri Günbataryň sosial durmuşyna öýkünmekden başga zady bilmändir.

Bu taryhy ösüşler biziň günlerimizde hem ýurdumyzyň iň uly problemasy bolmagynda galýar. 1933-nji ýylyň ýokary okuň jaýlary boýunça reformalary bilen ylmy jemgyyetçiliğin bir parçasyna öwürme tagallamyza gynansak-da, syýasy spektrumyň hemme ugrunda dogry düşünülmeli we ýeterlik goldanmady. Syýasatçylar alymlaryň halkara arenada çykyş edip biljek taýýarlygyna däl-de, syýasy pozisiýalaryna seredip baha berýärler. Soňky 50-60 ýyl bări ýurduň syýasaty ylmyň gymmatyna, ýurduň ösüsü we demokratiýa bilen gatnagyna düşünip bilmedi. Diňe häkimiýet başyna oturanlaryny özlerine nep bildiler. Başga zady bilmediler. XXI asyrda islendik ýurduň garaşsyzlygyny we syýasy bitewiliginı gorap saklamagy ýurtdaky alymlaryna we olaryň taýýarlyk derejesine bagly bolar. Ylma goşant goşup bilmeýän jemgyyetleriň ömürlerini dowam etdirme mümkünçilikleri gün geçdigisayy azalýar. Ylma bolan garaýış aýal-gyzlaryň bürenjegi we ymam-hatyp liseýlerini okap gutaranlaryň ýokary okuň jaýlaryna girip bilmezligi ýaly lokal problemalara çenli peseldilmejek derejede möhümdir.

Osmanly imperiýasy ylmy düşünjelerden özünü ýat duýandygy üçin dargady. Başga hiç bir sebäp dünýäniň bular ýaly iň güýcli imperiýasyny dargadyp biljek momentuma eýe bolup bilmez. Şeýle betbagtçylyklar ýurdumuzyň başyna inmez diýip umyt edýäris.

Jengiz ÝALÇYN,

professor. Taryhy makalalar